

ОДБРАНА

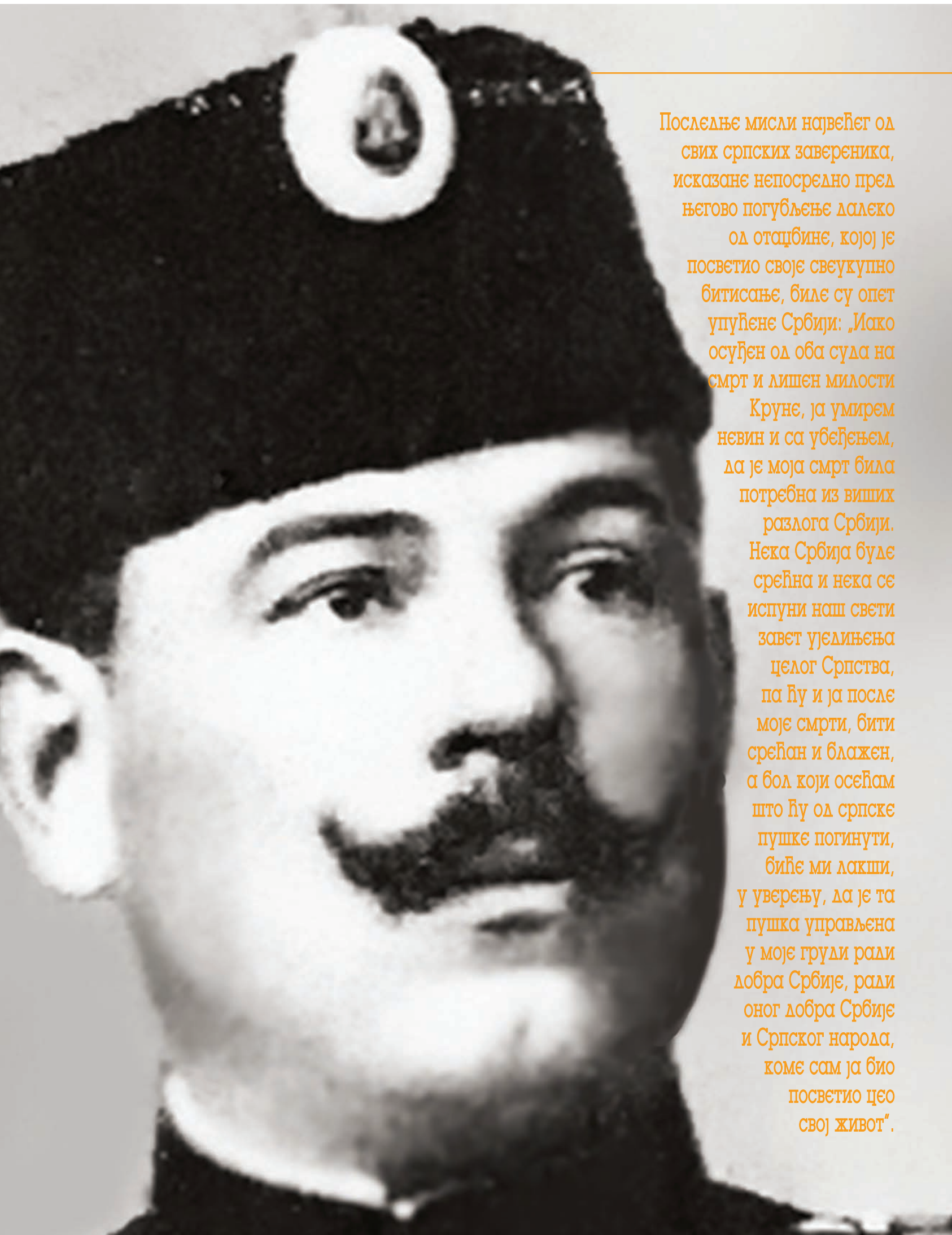
СПЕЦИЈАЛНИ ПРИЛОГ 165

СТО ГОДИНА
ОД СОЛУНСКОГ
ПРОЦЕСА

АПИС ЧЕКА СУД ИСТОРИЈЕ

Пише др Мирјана ЗОРИЋ

Последње мисли највећег од свих српских завереника, исказане непосредно пред његово погубљење далеко од отаџбине, којој је посветио своје свеукупно битисање, биле су опет упућене Србији: „Иако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења целог Српства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског народа, коме сам ја био посветио цео свој живот”.

Навршава се сто година од процеса вођењег пред Војним судом у Солуну 1917. године против пуковника Драгутина Димитријевића Аписа, његових најближих сарадника и чланова Врховне централне управе тајне официрске организације Уједињење или смрт, познатије као Црна рука. Организован и вођен у Солуну, за историју је остао познат под називом Солунски процес. Под оптужбом да су припремали преврат у земљи и планирали убиство регента Александра и председника Владе Николе Пашића, као и смену династије Карађорђевић, Апис и његови сарадници ухапшени су 28. децембра (по новом календару) 1916. и, након тромесечне истраге, изведени пред суд 2. априла 1917. године. Суђење се окончало 5. јуна изрицањем пресуде, која није била утемељена на веродостојним, неспорним и убедљивим доказима о кривици и степену одговорности ухапшених црнорукаца и њиховог вође за дела која су им се стављала на терет. Отуда овај процес још изазива оправдане сумње и контроверзе, посебно кад је реч о његовој легалности и поштовању одговарајуће законске процедуре.

Монтиран процес

По општем мишљењу правника и историчара, Солунски процес био је монтиран. Сама процедура обиловала је бројним неправилностима. Пре свега, председник суда пуковник Петар Мишић није био правник. Као један од учесника Мајског преврата 1903. године, који је по Аписовом захтеву пензионисан 1906, суђење је видео као јединствену и непоновљиву прилику за личну освету, што свакако није ишло у прилог објективном суђењу. Мишић је процес водио самовољно, оптуженима није било дозвољено да ангажују адвокате по сопственој вољи, а није био саслушан ниједан сведок одбране. Сведоци оптужбе били су сумњивог моралног кредибилитета, многи од њих сведочење пред судом видели су као могућност да избегну фронт или казну за почињено кривично дело. Поред тога, полиција је међу публику у судницу довела своје агенте и људе који су галамили и вређали оптужене.

Оптужница је мењана и допуњавана уочи и током самог процеса. У време хапшења, Апис и његови сарадници окривљени су због припадања тајној превратничкој организацији која је планирала рушење постојећег парламентарног поретка и династије Карађорђевића и припремала убиство Николе Пашића и регента Александра. Међутим, неколико дана касније, као кључни аргументи у оптужби против Аписа наведени су преговори које је он, наводно, водио са непријатељем о сепаратном миру.

Још на почетку суђења оптужница је измењена у великој мери. За разлику од прве, која се односи-

ла на читаву организацију Уједињење или смрт, друга је теретила четворицу оптужених (Аписа, Вуловића, Малобабића и Мехмедбашића) за најтеже дело – покушај убиства регента Александра. Апис је оптужен као иницијатор и налогодавац (неуспелог) атентата на регента Александра, 11. септембра 1916. код Острова, у предграђу Солуна, у време када се враћао аутомобилом са фронта. Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић оптужени су за покушај и саучесништво у атентату на регента.

Судско убиство

Дела која су ухапшенима, и по једној и по другој оптужници, стављена на терет била су тешка и повлачила су најстроже казне. Ипак, пресуда од 5. јуна 1917, по којој су деветорица оптужених осуђена на смртну казну, са правног становишта била је незаконита, јер у међувремену није испоштован тада важећи кривични закон. Непосредно по завршетку рата, 1919. године, професор Слободан Јовановић, на позив регента Александра, изнео је сумњу у легалност процеса. Објаснио је да се смртна казна ни у ком случају није могла темељити на закону, те да се радило о судском убиству. Није било ниједног доказа да је Апис био налогодавац Малобабићу, а против Малобабића је сведочио само један сведок – Темељко Вељановић. Сам суд констатовао је да је учешће пуковника Аписа „вероватно”. За доказану кривицу српски (кривични) закон тражио је признање окривљеног или најмање два сведока. Тога није било. Чак и једини сведок није сведочио о Апису, већ о Малобабићу. Апис је осуђен на основу „саставног доказа”, који води само ка блажој казни, а никако најтежој. Регент се изговарао да му то његови најближи сарадници и правници нису тако представили: „Помиловати једног официра који усред рата покушава да убије свог врховног команданта, значило би потпуно разорити војну дисциплину”, правдао се регент.

ПРИЛАГОЂАВАЊЕ ОПТУЖНИЦЕ

Већ на почетку суђења тужилац је морао да измени оптужницу. И то у великој мери. Док је прва теретила целу организацију Уједињење или смрт, друга је усмерена на четворицу првооптужених (Аписа, Вуловића, Малобабића и Мехмедбашића) и то за најтеже дело – покушај убиства регента Александра. Апис је оптужен као иницијатор и налогодавац (неуспелог) атентата на регента Александра, 11. септембра 1916. код Острова, у предграђу Солуна, у време када се враћао аутомобилом са фронта. Раде Малобабић и Мухамед Мехмедбашић оптужени су за покушај и саучесништво у атентату на регента.

Јасно је, међутим, да црнорукци нису планирали убиство регента и преврат септембра 1916. године, на шта се позивала оптужба и да су разлози за покретање Солунског процеса били унутрашње, политичке природе. Никакав преврат није могла, па и да је хтела, да изведе група официра расута по разним јединицама на линији фронта, у туђој земљи и у присуству савезничких трупа. Међутим, режим се с правом бојао да се питање власти не постави по повратку у ослобођену Србију, па је по сваку цену настојао да неутралише опасност коју су Апис и његова патриотска организација Уједињење или смрт могли да представљају.

Пресуда која је деветорицу оптужених осудила на смртну казну претила је да изазове протесте и неслагања на домаћем, али и међународном плану. Претпостављало се да ће стрељање истакнутих официра негативно деловати на морал војске и углед Србије у свету. У знак протеста, министри Драшковић, Давидовић и Маринковић поднели су оставке, после чега је Пашић формирао јединствену, радикалску владу. За помиловање осуђених код регента су интервенисали принц Ђорђе, Југословенски одбор, руска Привремена влада и Британци. Међутим, Александар је (на Пашићев предлог) пристао једино да се за шесторицу оптужених смртна казна замени дугогодишњим затворским казнама, док је према пуковнику Димитријевићу, мајору Љубомиру Вуловићу и Радету Малобабићу суд остао неумољив. Пресудом Војног суда осуђени су на смрт и 26. јуна послати на губилиште. Аписову главу није могао да спаси ни принц Ђорђе Карађорђевић, који се за њега лично заложиио. Политика се показала јачом од права и правде.

Позадина политичког обрачуна

Изузимајући личну нетрпељивост, па чак и мржњу коју су председник српске владе у егзилу Никола Пашић и, пре свега, регент Александар Карађорђевић гајили према једном од најутицајнијих, али и најконтроверзнијих српских официра с почетка 20. века, позадина Солунског процеса је много дубља и комплекснија. Од великог присталице династије Карађорђевић, па чак и личних веза које је неговао са краљем Петром и престолонаследником Александром у периоду између 1903. и 1914. године, пуковник Драгутин Димитријевић Апис је већ почетком рата постао противник кога се наследник краљевске круне у Србији све више прибојавао и кога је по сваку цену желео да уклони.

Много је претпоставки о томе како је и зашто дошло до тог политичког обрачуна и зашто баш у тако осетљивом тренутку, током рата и изгнанства (1917. године). Нагађа се да је тако нешто било могуће захваљујући чињеници да је војвода Путник,

кога су сматрали, иначе, за највећег заштитника завереника, у то време био на самрти. Према другом, обрачун с Аписом и водећим црнорукцима био је могућ и с обзиром на то да је у фебруару 1917. дошло до прве револуције у Русији, чиме су завереници изгубили моћну подршку. Неки су сматрали да је процес било могуће покренути и пошто је у међувремену погинуо Војвода Вук, чије су се четничке јединице налазиле ван државне контроле и представљале сталну претњу владајућим структурама у егзилу. Поузданог одговора на то питање још нема, али је извесно да је искоришћена прилика да се Пашић и регент ослободе сталне претње по државу и, пре свега, себе лично. На помолу је био расплет Првог светског рата и агоније српске државе и очигледно је да је тада донета политичка одлука да се у послератни период уђе без сталне претње по режим, оличене у стварним ауторитетима и моћницима поретка насталог 1903. године.

Заокрет у односима између Аписа и Александра, према тумачењу савременика, настао је убрзо након што је овај постао престолонаследник. Наслућујући, оправдано или не, да Апис и његови другови планирају да збаци Карађорђевиће с престола и за владара доведу неког страног принца, престолонаследник Александар непрекидно је сумњао у водећег црнорукца. Тим поводом између Аписа и Александра дошло је 1911. године до жестоког вербалног сукоба. Један од савременика, генерал Драгутин Милутиновић тврдио је да Апис није порекао престолонаследникову сумњу, када му се обратио веома оштрим речима: „Да, а шта ви мислите, да смо ми ставили главе у торбу (1903. – прим. аутор) да се вас двојица (мислећи на Александра и његовог старијег брата, принца Ђорђа – прим. аутор) свађате и отимате око престола као какве играчке. Варате се, јер ми смо у стању да и по

СПЛЕТКА ИЛИ СТРАХ ЗА ОПСТАНАК ДИНАСТИЈЕ

Процес против Аписа и његових најближих другова био је резултат стицаја вишеструко неповољних околности. Престолонаследник Александар се, по сведочењу савременика, плашио веома утицајног и патриотски надахнутог Аписа који му је често замерао непромишљеност и брзоплетост у доношењу одлука од којих је, често, зависила судбина народа. Апис је престолонаследнику и политичарима замерао и однос према Босни и Херцеговини, односно попуштање у време анексије.

други пут ставимо главе у торбе”. Иако је у ондашњим војним и политичким круговима владало уверење да је у питању била сплетка коју је измислио

Регент
Александар
Карађорђевић

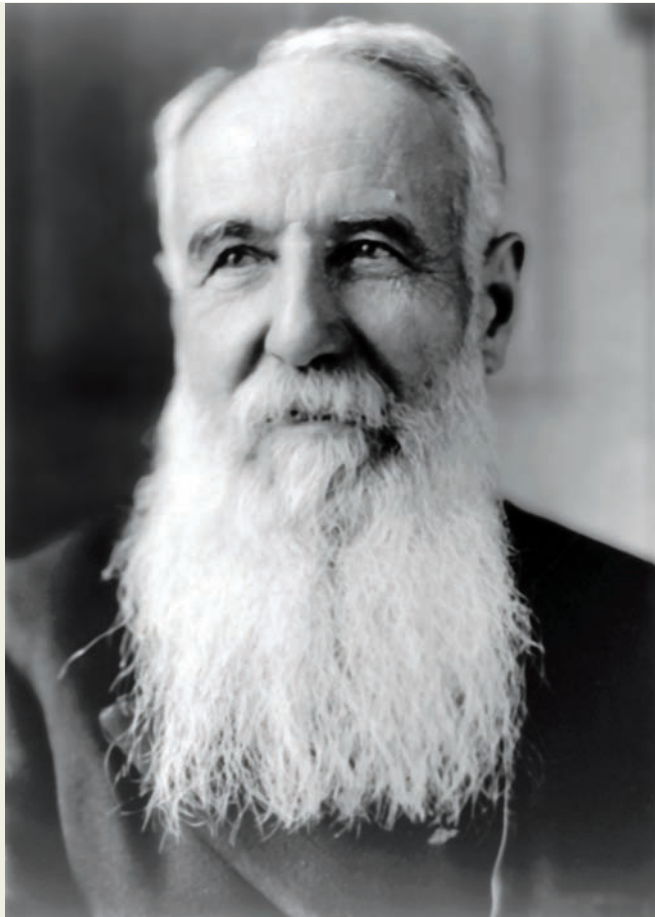
Петар Живковић, највећи Аписов опонент и вођа Беле руке, по мишљењу генерала Милутиновића, све што се касније догодило између престолонаследника и пуковника Аписа имало је корене у том сукобу. Александар никада није заборавио Аписову претњу.

Убрзо пошто је (у јуну 1914) постао регент, Александар је одлучио да Аписа и његове пријатеље избаци из Врховне команде и разреши значајнијих положаја у војсци. Чистка је отпочела марта 1915, Аписовим уклањањем са функције шефа Обавештајног одељења Врховне команде и смењивањем војводе Путника у Скадру крајем исте године, а затим се током 1916. наставила на Крфу и у Солуну. Регент је на тај начин почео да уклања све противнике који би по завршетку рата могли довести у

половини 1917. године „склопиле су се коцкице” за коначни обрачун. Успеси српске војске на Солунском фронту у јесен 1916. године охрабрили су регента да наложи припрему Аписовог уклањања, које је већ дуго планирао.

Интервенције савезника

Одмах по хапшењу Аписа и водећих црнорукаца, Врховна команда издала је саопштење у којем је навела да су ухапшени официри припремали рушење поретка, а регент Александар и Никола Пашић предочили су савезницима да је ухапшена група официра хтела да сруши демократску владу Србије и склопи сепаратни мир са Централним силама. Пет дана после хапшења пуковника Димитријеви-

Никола Пашић

питање његово управљање војском и државом. Одмах по доласку на Крф, почетком 1916. године, двор и радикалска влада са Николом Пашићем на челу отпочели су са припремама за коначни обрачун са Аписом и његовом групом. То су желели да заврше пре повратка у Србију, где би Апис могао да добије евентуалну подршку јавности и међу опозиционим политичарима, као и адекватнију заштиту пред законом и судом. Поткрај 1916. и у првој

ОСУДЕ ВЕЛИКИХ СИЛА

Солунски процес и пресуду Апису и његовим друговима веома брзо је пратила и међународна јавност. Британска влада је, сумњајући у искрене намере престолонаследника и ваљаност изнетих доказа тражила да се са пресудом сачека, док је леди Пеџет, српска добротворка и хуманитарна радница претила да више никада неће крочити у Србију ако најбољи српски официри буду убијени.

У корист оптужених интервенисала је и нова влада Русије.

ћа, министар унутрашњих дела Љуба Јовановић је из Солуна известио председника владе на Крфу Николу Пашића да су савезнички официри питали за узрок смењивања неких официра и саветовао премијера да им се одговори како су стигле доставе о њиховој сувише оштрој критици рада владе и актуелне политике, која би могла да има неповољан утицај на морал војске и да ће пуну истину тек утврдити истрага.

Солунски процес је, у време док се одвијао, а посебно након стрељања тројице оптужених, међу савезницима и југословенским политичарима у емиграцији изазвао озбиљну забринутост за имиџ Србије, па и огорченост у појединим моментима. У својим дневничким белешкама и, повремено, у службеној преписци, српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон бележио је карактеристичне моменте у реаговању Лондона на догађаје везане за суђење српским официрима.

Половином јануара 1917. у Лондон су почеле да стижу и службене информације британских представника у Грчкој. Српски посланик у Лондону примио је 18. маја 1917. из Форин офиса изразе забринутости: „Штета за нас очигледна по питању нашег целокупног рада. Да ли процес неће дати ма-

ха тумачењу да су Срби народ који само склапа завере и убија владаре, да су умешани у убиство сарајевско, да није за њих држава. Послали Дергазу на Крф да Влади (српској – прим. аутор) саопшти да не жури с извршењем смртне казне, јер ефекат ће бити бескористан.” Захтевала се и интервенција самог престолонаследника. Наредног дана Јовановићу је поновљено да је послат телеграм како би се Пашићевој влади скренула пажња да не хита с извршењем осуде над официрима, невиним завереницима. Енглеској влади није било јасно Пашићево држање по том питању.

Из Париза су 31. маја 1917. у Лондон стигле оптужбе на рачун наследника престола и српске владе за суђење официрима: „Влада се прави спасац династије – и уставности у Србији”. Форин офис се 12. јуна поново огласио са захтевом да се провере информације о наводном покушају завереника да закључе мир са Немачком. Српски посланик у Лондону забележио је 16. јуна 1917. да је „осу да официра завереника у Солуну изазвала најнеповољнији утисак код енглеске публике, која осуђује да се те ствари расправљају сад, што код пријатеља изазива искрену жалост за Србију и њене идеале, код непријатеља злурадост, а код дипломата и државника замишљеност и питање: Зар није боље дати Аустрији све Србе кад ови у Србији нису способни за живот у држави?”. Сличне опаске Јовановић ће бележити и наредних дана.

И Ратни комитет Велике Британије тражио је од британског министра спољних послова да код српске владе интервенише да се пресуде не из-

Стојан
Протић

вршавају. Речено је да су најбољи официри осуђени, а да докази нису најбољи и необориви, да процес није изненађење и да се од нечег сличног страховало још од када је за министра унутрашњих послова дошао Стојан Протић, познат као непријатељ Црне руке. Српска добротворка и чувена хуманитарка леди Пеџет запретила је средином јуна 1917. да „њена нога више никада неће крочити у Србију” ако генерал (Дамјан) Поповић, онај с којим је она

сарађивала у хуманитарној мисији 18 месеци, буде стрељан као наводни злочинац и ако га не помиљу. Интервенисала је и нова влада Русије.

Због веома негативних реакција у свету, први пут од почетка рата углед Пашића, радикала и самог регента Александра био је озбиљно доведен у питање. Као један од организатора Мајског преврата и најзаслужнијих официра за династичку смену 1903. године, Драгутин Димитријевић Апис дочекао је да му 1917. године пресуди рука управо оних које је 1903. довео на власт. Зашто и како је дошло до таквог заокрета, одговор крију године и догађаји који су обележили муњевити успон и нагли пад његове војничке и политичке каријере, која ће га на крају одвести у смрт.

Припремање завере против Обреновића

Почетком 20. века Апис је предводио групу млађих официра завереника, незадовољних владавином краља Александра Обреновића и унутрашњим приликама у земљи, посебно незавидним материјалним положајем официрског кора и краљевом женидбом са Драгом Машин 1900. године. Њихов однос према Обреновићима и окретање Карађорђевићима у историографској литератури није до краја разјашњен, па се намеће питање да ли је кнез Петар Карађорђевић био избор политичара, бивших министара из редова либералних првака који су у претходном периоду били лојални и одани Обреновићима, а који су пристали уз официре и заверу, или су у томе главну реч имали завереници и њихов неформални вођа Драгутин Димитријевић Апис?

Апис је веома рано преузео водећу улогу међу млађим официрима завереницима. Често се састајао с њима у кући своје сестре и зета Живана Живановића, у којој је иначе боравио. Ту је чувао и први списак чланова и заклетву, коју је потписало шест млађих официра, да би касније те документе уништио. Док је лежао болестан 1902. године Апис је скицирао писану заклетву, како би обавезао заверенике и осујетио њихово одустајање од завере. Она је, иначе, представљала њихов национални и политички програм: „Увиђајући сигурну пропаст Отаџбине, ако се данашње стање продужи за најкраће време и оглашавајући као најглавније

кривце за све Краља Александра и његову милосницу Драгу Машин, заклињемо се и потписима својим обавезујемо да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бешчасника, довешћемо Петра Карађорђевића, унука Вождовог и сина законитог кнеза пок. Александра Карађорђевића”.

Апис је од свих завереника тражио да потпишу ту изјаву, која је прецизирала њихов крајњи циљ: да убију краљевски пар и на престо доведу династију Карађорђевића.

Списак завереника се шири

Апис и његови другови опрезно су ширили своју заверу. Врбовање официра обављало је само неколико одабраних завереника, пре свих сам Апис, тада поручник и његов колега Антоније Ан-

Драга Машин
и Александар Обреновић

тић. Аписов зет Живан Живановић је тек касније сазнао да је списак завереника, који ће касније бити спаљен ради безбедности учесника у завери, био сакривен у старој пећи њихове породичне куће.

Новембра 1901. млади официри одлучили су да потраже подршку истакнутих политичара и политичких струја, као и виших, искуснијих официра који су били незадовољни владавином краља Александра и његовом женидбом. Тако ће завереници с временом око себе да окупе, међу осталима, и некадашњег министра унутрашњих дела Ђорђа Генчића, Јована Авакумовића, генерала Јована Атанацковића, истакнутог карађорђевићевца Хаџи Тому, потом (1902) поједине људе на кључним положајима у Србији, као што су били службеник у Министарству иностраних дела Аксентије Рујанац Баџет, па пешадијски поручник Велимир Вемић и инжењеријски поручник Божин Симић. Иако је Апис често знао да наглашава да су „велике идеје одувек биле дело неколицине”, завера се ширила по гарнизонима у Србији.

Схватајући да су им за успех планираног подухвата неопходни и виши, искуснији официри, завереници су успели да придобију и пензионисаног пуковника Александра Машина, брата Драгиног покојног мужа, потпуковника Дамјана Поповића (ађутанта краља Александра Обреновића) и потпуковника Петра Мишића, који је командовао Шестим пуком у Београду, као и два млађа официра који ће касније заузимати високе положаје у војсци – потпоручници Војислав Танкосић и Петар Живковић. Групи се придружио и познати индустријалац и надалеко чувени пивар Ђорђе Вајферт. Он ће уложити и велика новчана средства за реализацију идеје око уклањања краљевског пара.

Устоличење Карађорђевића

Свега неколико сати након убиства краљевског пара 29. маја 1903, у чијој завршници Апис није учествовао због тешких рана које је на почетку задобио, официри завереници и њихови савезници међу цивилима држали су у својим рукама војску и владу. Њихове присталице овладале су гарнизонима у унутрашњости Србије. Тог јутра у Београду је установљена привремена влада, да би потом, ради формирања владе народног јединства која ће водити Србију неколико првих месеци након преврата, завереници окупили представнике свих политичких странака. Тиме су официри препустили власт истакнутим политичарима, а нова влада вратила је Устав из 1901. године, после чега је Народна скупштина огромном већином за краља изгласала кнеза Петра Карађорђевића.

Неспорно је да су Апис и његови другови завереници, као извршиоци Мајског преврата, учинили велику услугу и задужили династију Карађорђевића, јер трагична смрт последњег Обреновића ста-

ЗАВЕРЕНИЦИ

Незадовољни општим стањем у земљи и династијом Обреновића, новембра 1901. године млади официри одлучују да изврше преврат и за то траже подршку истакнутих политичара и политичких струја, као и виших, искуснијих официра који су били незадовољни владавином краља Александра и његовом женидбом. Тако ће завереници око себе да окупе некадашњег министра унутрашњих дела Ђорђа Генчића, Јована Авакумовића, генерала Јована Атанацковића, истакнутог карађорђевићевца Хаџи Тому, потом и поједине људе на кључним положајима у Србији, као што су били службеник у Министарству иностраних дела Аксентије Рујанац Баџет, па пешадијски поручник Велимир Вемић и инжењеријски поручник Божин Симић. Иако је Апис често знао да наглашава да су „велике идеје одувек биле дело неколицине”, завера се ширила по гарнизонима у Србији.

вила је тачку на вековни спор двеју династија, који је у више наврата већ паралисао Србију. Апис је уверавао своје другове који су оклевали да је неопходно убити краља: „Убиство краља нанеће велику штету нашем угледу и угрозиће мир у земљи и иностранству. Али време ће показати да то нисмо учинили из нискости и мржње, већ у интересу државе”.

У почетку, начин на који је уклоњен краљевски пар у Србији 1903. изазвао је велико згражавање и противљење на европским дворovima и у јавности, а појединости о убиству брзо су пуниле странице европских листова, уз озбиљне замерке атентаторима на свирепости коју су исказали у атентату и повреди заклетве дате владару Александру Обреновићу. Захтев да се уклоне и казне завереници потекао је са свих дворова, међу првима, петроградског и бечког. Поступак завереника и спремност Народне скупштине да их оправда и брани, нови владар и читава земља убрзо ће скупо платити.

Међутим, за српску владу много значајније од згражавања европских дворова било је држање владиних кругова у Бечу и Петрограду, из којих је стизало уверавање да се Аустроугарска и Русија неће уплатити у унутрашња питања и да ће прихвати избор кнеза Петра Карађорђевића за новог краља Србије. Пошто је име кнеза Петра Карађорђевића, као претендента на српски престо, било општепознато у Европи и није изазивало никакве спорове, посебно у Аустроугарској и Русији, његов избор за краља Србије могао се сматрати мање-више осигураним. Расположење народа и политичких странака у Србији, пре свега војске и завереника, гарантовали су успех око избора новог владара, изврше-

Ђорђе
Генчић

ног на заједничкој седници Народне скупштине и Сената 15. јуна 1903, док је крунисање Петра I Карађорђевића обављено 21. септембра 1904. године.

Завереничко питање (1903–1906)

Одмах по ступању на краљевски престо Петар I Карађорђевић суочио се са бројним обавезама, али и проблемима који су претили да уздрмају политичку сцену у Србији, као и њене спољнополитичке односе, посебно са великим силама у Европи. Врло брзо ће се у политичким и војним круговима Србије наметнути потреба за решавањем „завереничког питања”, пре свега, за уклањањем официра завереника који су извели Мајски преврат са двора, па и из војске и политичког живота Србије.

Завереничко питање пратиће краља Петра током читаве његове владавине. Оно је било извор сукоба и неспоразума у земљи и изван ње, проблем који је оправдано изазивао сумње многих у његова демократска опредељења. Као „неуставни чинилац”, завереници (официри и цивили, организатори и учесници Мајског преврата) били су „кост у грлу” свих странака и влада у земљи, официрског кора, али и владајућих кругова у Европи и читаве европске јавности. Заштита коју је краљ Петар пружио завереницима претила је да отуђи најпоузданијег српског савезника – Русију, а Енглеску, Француску и Италију држала је резервисаним, док је Аустроугарска настојала то питање да искористи како би политички и даље условљавала и контролисала Србију. Зависан од завереника, заправо њихов дужник, краљ Петар одлагао је решење тог питања, чак

и онда када је оно наносило велике штете интересима Србије.

Као лојалан пријатељ завереника, одбијајући захтеве да им се суди за почињена дела, био је оштро нападан у земљи и дуже време изолован од европских дворова, чија су му врата дуго била затворена, а нека се нису никад ни отворила. То није могло да остане без последица по краљевску породицу. Завереници су, између осталог, арбитражирали у династичким питањима (око престолонаслеђа) у годинама пред Први светски рат и добрим делом сносили одговорност за краљеву абдикацију 1914. године.

Када је у питању присуство завереника на двору и њихов утицај на краља Петра, претила је опасност од могућег сукоба између монарха на једној и институција власти (Народне скупштине и Владе) и јавног мњења у целини, на другој страни. Дуго времена краљеви ађутанти и ордонанси, команданти Београдске области, инспектори војске, начелници Главног генералштаба и министри војни припада-

Ђорђе
Вајферт

ли су завереницима или били блиски са њима. Водећи завереници (Дамјан Поповић, Александар Машин, Петар Мишић, Јован Атанацковић, Лаза Лазаревић, Љуба Костић, Антоније Антић и други) имали су готово неограничени приступ у двор и могућност да говоре са краљем, да врше притисак и оптерећују га својим захтевима.

Завереничко питање изазвало је оштре поделе и у официрском кору, што је створило бројне проблеме у самој војсци, нарочито у погледу командовања, дисциплине и морала. Многи су, због заслуга које су учинили краљу, свој положај сматрали недо-

дирљивим. Најутицајнији завереници захтевали су унапређења, која нису била једина награда коју су очекивали. Многи су добијали и новац у виду помоћи, за отплату дугова, лечење и друге потребе. И сам Апис је због задобијених рана у Мајском преврату оперисан у Бечу о трошку краља Петра, који је платио 22.000 динара за његово лечење.

Краљ између завереника и јавности

Пресудну улогу у решавању завереничког питања одиграле су, ипак, европске силе и њихова дипломатија, чији је притисак на краља Петра и српску владу стално растао. Енглески двор и влада захтевали су осуду и кажњавање завереника, у супротном, одбијали су даље дипломатске односе са Србијом.

Председник српске владе Никола Пашић настојао је по сваку цену да одвоји краља од завере-

ника и дворске камариле, што је, на другој страни, претило да радикално заоштри односе између самог краља и вођства завереника. На тај начин краљ Петар се нашао у великом процепу. У мају 1906. године пронађено је компромисно решење. На захтев Форин офиса да се пензионише група старијих официра завереника, у којој су били Александар Машин, Петар Мишић, Дамјан Поповић, Лаза Лазаревић и Љуба Костић (генерал Атанацковић је сам поднео оставку на функцију), српска влада дала је сагласност и они су у мају 1906. и пензионисани. То је био последњи услов за успостављање пуних дипломатских односа са Великом Британијом. Овакво решење подржала је и група млађих официра међу завереницима, пре свега Драгутин Димитријевић Апис и Милан Миловановић. Како је успостављање дипломатских односа са Енглеском био приоритет у спољној политици српске владе, која је настојала да се на тај начин ослободити пре-велике зависности од Аустроугарске, подршка

Престолонаследник Александар Карађорђевић на осматрачници

двојице поменутих официра, поред личних, може се тумачити и државним интересима.

Завереничко питање прераста у династичко

Пензионисање групе старијих официра завереника 1906. године, ипак, није трајно решило завереничко питање у Србији. Оно је наставило да тиња и даље да трује политички живот у земљи, да дели и сукобљава странке и утиче на појединце и групе да се приближе двору. Ни поделе међу официрима тим чином нису биле уклоњене, а раније страсти нашле су убрзо израз у све отворенијим сукобима међу члановима краљевске породице, принчевима Ђорђу и Александру, у којима су често арбитрирали управо официри бивши завереници, нарочито они из млађих структура. Тако ће неколико година касније завереничко питање букнути у неком другом облику и неким новим интензитетом.

Након уклањања старијих завереника, млађи официри умешани у заверу као да су размахали своја крила. Апис је био организатор, главни ослонац и покретачка снага свих њихових акција, почев од саме замисли о завери, која ће резултирати превратом 29. маја 1903, па све до трагичне смрти у Солуну јуна 1917. године. У почетку усредсређена, пре свега, на то да ојача свој положај у војсци и осигура привилеговани статус у њој, група је с временом почела све више да исказује намеру да контролише не само војску, већ и двор, владу, па и стање у читавом друштву. Многи министри, пре свега у војсци и полицији, често су били бирани под њиховим утицајем, па су чак и поједини чланови Црне руке (образоване 1911. године) били министри (нпр. Милош Божановић, министар војни). Тако су у годинама пред Први светски рат црнорукци стигли све већу моћ у војсци и политичком животу Србије, што ће озбиљно засметати пре свега престолонаследнику Александру и председнику владе Николи Пашићу.

Уједињење или смрт

Драгутин Димитријевић Апис био је један од организатора и вођа тајног удружења (организације) Уједињење или смрт, познатијег као Црна рука, чије је језгро представљала неформална завереничка група официра која је 1903. године извела Мајски преврат и омогућила смену династија у Србији. Непосредни повод за њено формирање 1911. била је аустроугарска анексија Босне и Херцеговине три године раније и тешка ситуација у Македонији уочи балканских ратова. У таквим околностима јавила се идеја о оснивању тајне организације која би предводила активности око националног ослобођења српског народа у Македо-

Јован Авакумовић

нији, Старој Србији, Босни и Херцеговини и његовог уједињења са Србијом. За испуњење тих задатака организација се, према прокламованом Уставу и Правилнику, определила за револуционарну борбу, па је морала деловати као тајна организација.

У политичком животу Србије утицај Црне руке осећао се нарочито уочи, за време и по завршетку балканских ратова. Како је био близак са политичарима и војним врхом, Апис је своје позиције ис-

ЦРНА РУКА

У политичком животу Србије утицај Црне руке осећао се нарочито уочи, за време и по завршетку балканских ратова. Како је био близак са политичарима и војним врхом, Апис је своје позиције искористио за јачање ове организације и њеног утицаја на унутрашње прилике у земљи и креирање националне и спољне политике, нарочито по питању судбине српског народа у оквирима Турског царства и Аустроугарске монархије.

користио за јачање ове организације и њеног утицаја на унутрашње прилике у земљи и креирање националне и спољне политике, нарочито по питању судбине српског народа у оквирима Турског царства и Аустроугарске монархије.

Апис је врло брзо постао главна личност у Црној руци, која је преко Милана Васића имала велики утицај на Народну одбрану, националну невладину организацију у Краљевини Србији, основа-

ну 1908. године у Београду поводом анексије Босне и Херцеговине. Њени оснивачи били су, међу осталима, Јован Дучић и Бранислав Нушић. Циљ организације претпостављао је ослобађање Срба од аустроугарске окупације. У том смислу, организација је ширила антиаустријску пропаганду, слала агенте у Босну, па и четничке одреде ради борбе против Аустрије. Народна одбрана имала је велики утицај и на Младу Босну, револуционарну организацију која је имала сличне идеје. За време балканских ратова преко Народне одбране регрутовани су добровољци за борбе у Македонији.

Будући да је Народна одбрана заговарала уједињење свих Срба милитаристичким методама, које нису искључивале рат као средство борбе за остварење националних циљева, Беч ју је доживљавао као крајње опасну и фанатично аустрофобичну организацију, па је разумљиво што је у ултиматуму српској влади од 23. јула 1914. захтевао њено распуштање.

Апис је био утицајан и међу комитима преко Војислава Танкосића, а међу интелектуалцима и омладином преко Љубе Јовановића Чупе. Поред тога, преко Милована Миловановића и Радомира Путника, Апис је одржавао тесне везе са српском

мог оснивања наступати као противтежа, па и противник Црне руке. На челу те групе био је Петар Живковић, који је настојао по сваку цену да окрене престолонаследника против црнорукаца, тврђом како би ови за њега могли да постану опасни као и у време Мајског преврата, против Обреновића. Апису је у то време и те како значила безрезервна подршка краља Петра, Милована Миловановића, министра спољних послова и председника владе (до средине 1912), као и начелника Генералштаба генерала Радомира Путника.

Црна рука и двор

Убрзо по оснивању организације, црнорукци су престолонаследнику Александру представили своје удружење и његове национално-ослободилачке циљеве. Како је био у пријатељским односима са Аписом, Александар је том приликом приложио 20.000 динара за финансирање „Пијемонта”, гласила Црне руке. Штавише, црнорукци су у прво време сматрали престолонаследника својим чланом, па су инсистирали чак и на краљевој абдикацији у његову корист.

Јован
Дучић

владом и војним врхом. Годину дана после оснивања Црне руке, 1912, око Александра Карађорђевића и уз његов благослов окупиће се још једна група официра, такође у статусу тајне официрске организације, под називом Бела рука. И њу су предводили бивши завереници, учесници у Мајском преврату 1903. – Петар Живковић, Јосиф Костић и Петар Мишић. Бела рука ће у јавном животу Србије од са-

Бранислав
Нушић

Врло брзо, међутим, њихови односи почели су да се хладе. Повод за то биле су престолонаследникове сумње у наводне намере црнорукаца да збаци Карађорђевиће с престола и доведу неког страног принца, због чега је 1911. године дошло до оштрог вербалног сукоба између принца Александра и Аписа. Иако је то највероватније била сплетка Петра Живковића, највећег Аписовог опонента и вође

Беле руке, регент је с временом почео да заузима непријатељски став према Апису и његовим следбеницима.

Како је краљ Петар био болестан и очекивала се смена на српском престолу, у марту 1912. године уследио је компромис између Аписа и престолонаследника. Црнорукци су обећали да се неће противити Александровом ступању на престо, а он се заузврат обавезао да ће Апису и његовим пријатељима омогућити да и даље задрже контролу над војском. Престолонаследник је и после тог компромиса задржао негативан став према Црној руци и њеном утицају на државне послове, што ће с временом прерасти у отворено непријатељство, посебно према њеном најутицајнијем припаднику.

Окрнута себи и својим циљевима, Црна рука у својој политици није до краја остала привржена двору и самој круни, пре свега, престолонаследнику Александру. „Заузврат, како пише Васа Казимировић, и круна се тако односила према њој... Једном је она прве људе Црне руке засипала почастима и поклонима, а други пут је потезала камцију. То посебно важи за престолонаследника Александра, од 1914. стварног владара Србије. У одређеном часу, 1917. године, он ће се чак латити и мача – да би са Црном руком рашчистио једном заувек...”

С временом ће престолонаследник Александар постати главни противник црнорукаца. И – најопаснији. У напад на њих није никада кретао сам. Увек је умео да у одлучујућем часу нађе себи одговарајућег савезника. Најчешће су то били Радикална странка и њен лидер Никола Пашић. Свакако да је Александар увек знао шта хоће, па је против црнорукаца користио радикале, иако ни у њих није имао пуно поверење. Са црнорукцима Александар обично није желео да се упушта у директну расправу и затеже односе, посебно у лето 1912. године, када су му били потребни због бројних Албанаца на Косову и планираног рата са Турском. Намеравао је да на преговоре са Албанцима пошаље једног од чланова Врховне централне управе Црне руке (Богдана Раденковића, родом са Косова), како би он обезбедио њихову војну сарадњу.

Случај са Богданом Раденковићем, као и други потези које је Александар вукао нарочито од 1912. године, мешајући се и у питања за која није био непосредно надлежан, приписивани су његовим превеликим амбицијама, његовој „великој жудњи да влада и да буде краљ – господар, краљ самодржац”. Александар и јесте био веома амбициозан, а његова главна амбиција, и пре него што ће од оца преузети владарске прерогативе 1914. године, била је да у војсци води главну реч. Николи Пашићу је и те како била позната та престолонаследникова амбиција, па како је био далеко од помисли да као председник владе испусти из руку главни надзор над војском, у пролеће 1911. именован је Александра за главног војног инспектора. Та функција могла је само формално да задовољи престолонаследниково

Војислав Танкосић

ве амбиције. Као војном инспектору, Пашић је Александру дозволио само контролу војних магацина и надзор над чувањем војне спреме и ништа више од тога. У јавности је, пак, Александрово постављање на положај главног инспектора војске протумачено као потез који је требало да га доведе на чело официрског кора (па и Црне руке) и учини га јединим господарем у земљи.

Односи између Аписа и престолонаследника

Захваљујући многим околностима, у првом реду његовој упорности и тактици да око себе увек има јаку и одану групу официра, Александар је непрекидно био окружен послушницима. Да ли су то били завереници или антизавереници, њему није било важно. Зато су му у почетку били прихватљиви и црнорукци, посебно у тренутку када су се појавили на политичкој сцени. У очекивању да ће моћи да их веже за себе, он је једно време тражио њихово друштво и био предусретљив према њима. Наводно, он се чак носио мишљу да постане члан Црне руке, да би је изнутра могао контролисати и искористити за своје циљеве.

Истина је да је код водећих црнорукаца на почетку постојало расположење да се са Алексан-

дром што тешње сарађује, али, као што је он намеравао да њих искористи, то су и они желели да престолонаследника користе за своје циљеве. О самом односу Александра према Апису и обратно постоје различита тумачења. По једнима, Александар и Апис су се врло брзо зближили и чак постали пријатељи. Као доказ узима се, поред осталог, Александрова брига за Аписа кад се овај разболео пред почетак Првог балканског рата. На другој страни, наводи се да Александар није трпео вођу Црне руке, да га је чак „патолошки мрзео”, гледајући у њему „сметњу и препреку за остварење својих планова”, док је Апис према Александру „увек био до крајности коректан”. Како су обојица били јаке и самосвесне личности, објективно, они су могли да се сложе и остану у добрим односима једино под условом да се један другом потчини, што, у ствари, ни један ни други нису могли, нити су желели.

„Фанатик до сржи” и посебно вешт у придобијању људи, Апис се у погледу Александра показао недовољно проициљивим и лошим познаваоцем карактера. На другој страни, оштроуман, брзог схватања, посебно обдарен вештином за вођење интрига, Александар није био човек који би се могао лако обратити. Осим тога, било му је

својствено да никада ништа не заборавља и да онама с којима би се једном сукобио, испостави рачун, ма кад то било. Већ од самог почетка, када је међу њима дошло до првих сукоба, видело се да Апис није дорастао Александру. Према аустријском историчару Хансу Иберсбергеру, прави разлог што су се брзо пореметили односи између њих двојице било је то што Апис, наводно, није пристао да Александар стане на чело Црне руке. У томе би могло бити неке истине, будући да је Александар у почетку заиста показивао извесне симпатије за ту организацију. То је потврдио и Апис на суђењу у Солуну. Међутим, од престолонаследникових симпатија на почетку, до окретања против Црне руке и њеног вође догодило се много тога што аустријски историчар објективно није могао знати, а Апис је на суђењу из разумљивих разлога прећутао.

Предодређени да буду противници

Поремећени односи између Александра и Аписа нису могли да остану дуго у тајности. Они су, пре свега, зависили од тога ко је коме, у којој мери и у

**Драгутин
Димитријевић Апис
(први здесна)**

ком тренутку био потребан. Иницијатива за помирење и сарадњу потицала би час од једног, час од другог, али, без обзира на повремену сарадњу и савезништво, као у случају када је Апис 1910. подржао Александра у његовом настојању да пре времена преузме владарске дужности, њих двојица као да су били предодређени за противнике. Ђорђе Карађорђевић тврдио је да му је Александар у фебруару 1912. године у Паризу о Апису рекао: „Имам поверљива обавештења да он нешто бушка. Сујета му не да мира. Демагог је и агитатор. Немам утисак да увек бира средства, а вечито је нечим незадовољан... кад си ти био престолонаследник, хтео је да убије тебе, сутра ће можда пожелети да и мене уклони”.

У својим сећањима („Моји савременици”) Јовановић је забележио да се Александар искрено плашио Аписа: „Александра није напуштала мисао да му Апис ради о глави. Цела Аписова прошлост

најмањи покрет тумачио се као предзнак нечег опасног – и у престолонаследничковој околини сви су се управо чудили што Апис једном не почиње”.

За сукоб Аписа и Александра и избијање непријатељства међу њима, Милан Ж. Живановић искључиво криви Александра. Њему је ради „остварења самодржачких циљева био потребан официрски кор који ће бити одани и слепи извршилац његове воље у управљању и употреби те силе. Међутим, у официрском кору, па самим тим и у војсци, одлучујући утицај имали су пуковник Апис и официри-завереници са осталим својим друговима и сарадницима. Они, пак, не само да нису били вољни да буду Александрово оруђе у остварењу његових планова, већ су они тим његовим плановима били одлучно противни, а његовим настојањима одлучно се одупрли... Они нису 29. маја 1903. убили Александра Обреновића да би омогућили Александру Карађорђевићу да успостави своју личну владавину. Александар је то знао и стога му је било јасно да догод пуковник Апис и његови другови официри-завереници буду у војсци и док они буду имали одлучујући утицај у официрском кору, да он дотле војску неће моћи потчинити својој вољи, а то је истовремено значило да неће моћи ни своје планове остварити... Самим тим, они за Александра постају не само његови најглавнији и највећи, него и врло опасни противници... А како је пуковник Апис имао међу друговима одлучујући утицај, мржња Александра према пуковнику Апису временом је

постајала све већа и у њој је најзад созрела мисао о убиству.”

Без обзира на чињеницу ко је од њих двојице био више или мање крив за сукоб, до њега је ипак морало доћи и он се могао окончати само на један начин – потпуним поразом једне или друге стране. Александар је тежио апсолутној власти, не обазирјући се ни на кога, понајмање на Црну руку, док су Апис и његови другови сматрали да имају пуно морално право да арбитрирају у томе шта владар може да чини и процењује и шта је и у ком моменту добро за Србију и њене националне интересе. То своје „морално право” црнорукци су темељили на заслугама за преврат од 29. маја 1903, јер су својим пожртвовањем спасли земљу од сигурне пропасти

краљеубице, осино држање његових присталица, свакодневне доставе белорукаца и полиције – све је то одржавало Александра у таквој узнемирености, да он није више разликовао између свога страха и истине. У каквој је атмосфери он живео, може се закључити по ономе што је касније Љубомир Јовановић казивао Светозару Прибићевићу о Апису. Љ. Јовановић је тврдио да је Апис убио Франца Фердинанда у намери да изазове рат, да се спремао да убије и немачког цара, и да уопште пати од убилачког лудила. Слушајући овакве ствари, Александар је најзад морао добити о Апису представу као о једном злочиначком типу кога је опасно оставити у слободи. Аписови противници једнако су шапутали да Апис не седи скрштених руку. Сваки његов и

16

и повратком на престо Србије „династије од крви највећег човека из новије српске историје (Карађорђа – прим. аутор), осигурали развој нашег народног и државног живота”.

Супарништво Црне руке и Беле руке

Када је утицај Аписа и Црне руке у војсци почео да добија забрињавајуће размере, настао је озбиљан расцеп и у српском официрском кору на присталице једне или друге официрске групе – Црне руке и Беле руке. Огорчене борбе између те две групе биле су праћене интригама и заверама које су рушиле углед официрског кора. Најопаснијег противника Апис је имао у мајору Петру Живковићу, који је предводио Белу руку, а њен главни задатак био је да буде опозиција Црној руци.

Генерал Петар Живковић

Разумљиво је што је Апис био мета Живковићеве освете. Аписова личност, темперамент и амбиције, како га је описивао Слободан Јовановић, сметале су и престолонаследнику и Живковићу: „Ватрени Апис је тражио кавгу, јер га је нешто у њему нагонило на то. Кад би поставио себи неки циљ, настојао је да га достигне, и то неуморно, не мислећи о последицама. Опасност му је само још више подстицала храброст. Иако веома друштвен и стално окружен пријатељима, Апис им се никада није много поверавао, чак ни оним најближим. Био је по природи затворен и тајанствен човек. Пратио га је глас да је непокоран и бунтован, али његове

старешине у војсци су га увек хвалиле као узорног и дисциплинованог официра. Извршавајући своје официјелне дужности на њихово потпуно задовољство, Апис се истовремено бавио и невидљивим активностима, које су га доводиле у сукоб са политичарима и краљевском породицом”.

Чим је Александар постао престолонаследник (1909), Живковић је у његовим пријатељским односима са Аписом видео директну опасност за себе. Зато је од тада чинио све што је било у његовој моћи како би то покварио. У честом сукобљавању Црне руке и Беле руке Апис би, уз помоћ краља Петра и министра војног Степановића, обично односио превагу. Међутим, Живковић и Костић су се свесрдно трудили да организацију Уједињење или смрт у јавности представе као превратничку и екстремну организацију, наглашавајући да је принц Александар против ње. Ширећи измишљотине о наводној опасности која Александру прети од те организације, подсећали су га на судбину Обреновића и принца Ђорђа, чиме су доиста успевали да га прилично уплаше. Међутим, захваљујући подршци краља Петра, министра иностраних дела Миловановића и војводе Путника, који су га волели и поштовали, Апис је био заштићен од напада Живковићеве клике.

Како се у пролеће 1912. на Балкану припремао рат с Турском, национални циљеви добијали су на приоритету, па су се у Србији накратко примирила сва непријатељства и сукоби унутар двеју официрских струја, да би се на Солунском фронту 1916. и 1917. године она поново разбуктала, до неслућених размера.

Сукоб између војне власти и цивилне власти

Након победе у балканским ратовима дошло је до велике кризе у односима између војне власти и цивилне власти у Србији, пре свега по питањима везаним за управу у новоослобођеним областима. Једно време Македонија је била под војном управом, али када је успостављена цивилна власт радикали су ту на важне положаје почели да постављају корумпиране службенике. Официри су приговарали полицијским службама због крађа и корупције, што је непосредно проузроковало и међусобне сукобе. „Пијемонт” је због тога месецима нападао министра унутрашњих послова Стојана Протића, који је априла 1914. одговорио Уредбом о приоритету грађанске над војном влашћу на новоослобођеним територијама. Војни командант у Македонији Дамјан Поповић оглушио се о ту уредбу, због чега је био смењен, али су официри листом стали уз њега, супротстављајући се тако самој влади. Официри су у том подухвату добили и непосредну подршку опозиције радикалској власти у Србији.

У почетку Апис није био укључен у сукобе између војске и цивилне власти у Македонији, али је већ од маја 1914. године око себе окупио официре и стао на чело побуне против радикалске владе. Официре у Македонији саветовао је да појачају кампању против грађанских власти и да се телеграмима обраћају непосредно самом краљу. Уз тајну подршку Радомира Путника, Апис се састајао са опозиционим политичарима и са њима је преговарао чак и о могућем војном пучу, као начину изласка из новонастале кризе. Радило се заправо о удару на цивилну власт у Македонији, како би се испровоцирао пад владе Николе Пашића и наметнули нови избори у Србији. Осим тога, Апис је почетком јуна 1914. настојао да наговори поједине официре да преузму власт у Македонији, али су га његови најближи сарадници одбили, страхујући од могућих подела у војсци.

Сукоб између војне и цивилне власти у Србији све више се заоштравао, а окосницу војничке опозиције влади представљала је заправо Црна рука. Скривајући се иза војске, као и политичке опозиције радикалској влади, црнорукци су приморали краља Петра да непосредно пред почетак Првог светског рата распусти владу Николе Пашића, иако је Радикална странка имала већину у Народној скупштини. Тек након руске интервенције, претпоставља се и уз помоћ француског капитала, криза је решена у Пашићеву корист, а краљ Петар био је приморан да се повуче, наводно због болести, и за регента именује престолонаследника Александра.

Међутим, конфронтирање између Аписа и црнорукаца на једној, и Пашићеве владе на другој страни, тиме није престало. Док су Апис и црнорукци преко Народне одбране настојали да прошире мрежу својих агената по Босни и Херцеговини, у чему им је помагало велико незадовољство српског становништва аустроугарском управом, као и српски национални покрет и ширење југословенске идеје после балканских ратова, Пашићева влада настојала је, на другој страни, по сваку цену да не квари односе са Аустроугарском и чинила све да институционално блокира рад црнорукаца у Босни и Херцеговини.

Избијање рата с Аустроугарском 28. јула 1914. само је за тренутак одложило отворени сукоб између регента Александра, Николе Пашића и Драгутина Димитријевића Аписа, али непријатељство међу њима није престајало, још мање личне антипатије и анимозитети. Неколико дана пред почетак рата Апис је напустио Београд и отишао у Крагујевац, који је постао седиште Врховне команде српске војске, где је осам месеци обављао дужност шефа Обавештајног одељења Главног генералштаба и шефа Бироа за информације. Његов положај у Крагујевцу с временом је постајао све неизвеснији. Пошто је био у лошим односима са радикалима и регентом, ускоро је морао да се бори на два фрон-

**Аписов дугогодишњи покровитељ
војвода Радомир Путник**

та. Краљ Петар, веома наклоњен Апису, повукао се из активног политичког живота. Војвода Путник, Аписова главна потпора у Врховној команди, због ратног стања и обавеза у војсци, тешко болестан, избегавао је да се за њега лично заузме. Међу цивилима Апис је имао мало искрених присталица, а утицај у војсци му је опадао. Рат је немилосрдно косио његове пријатеље. У очима младих, амбициозних официра, Апис је био звезда која се гаси. Они који су желели унапређења и привилегије, прелазили су у табор принца регента.

Напуштање Србије

У марту 1915. године регент Александар наредио је да се Апис смени са функције шефа Обавештајног одељења, а самим тим и уклони из Врховне команде. Апис је потом постављен за начелника штаба Ужичке војске, што је на неки начин било равно његовој деградацији. Иако је на чело војнообавештајне службе вођа Црне руке дошао захваљујући Путнику, начелник штаба Врховне команде овога пута није могао да спречи његову смену. Регент Александар имао је право да по својој вољи одлучује о распореду и постављењу виших официра. У октобру исте године Апис је унапређен у чин пуковника и постављен за начелника штаба Тимочке војске. Када су Бугари напали Србију (средином октобра) нашао се у

Зајечару, заједно са штабом Тимочке војске, али је врло брзо био принуђен да се повлачи са јединицама ка Куршумлији, где се Тимочка војска привремено задржала. Истовремено, српска влада и дипломатски кор напустили су Ниш (29. октобра), повлачећи се ка Рашкој и Косовској Митровици.

У време бугарске мобилизације, пред напад на Србију 1915, Радомир Путник тражио је од Николе Пашића да од савезника захтева одобрење за предузимање превентивног напада на бугарску војску и заузимање Софије, али се од тога одустало, јер савезници за то нису хтели ни да чују. Касније ће Аписова група окривити Пашића што Бугарска брзом акцијом српске војске није избачена из рата. Тимочка војска је у новембру 1915. по Аписовом плану привремено заузела Качаничку клисуру, али због изостанка очекиване помоћи савезничке војске са југа и снажног притиска бугарске 2. армије, није могла да напредује ка Скопљу. Комплетна српска војска кренула је тих дана у повлачење преко албанских и црногорских планина, а Тимочка војска штитила је том приликом десни бок других српских јединица, налазећи се у сталном бор-

беном додиру са бугарском војском и спречавајући њен продор ка Елбасану.

Разбуктавање сукоба између Александра, Пашића и Аписа

Војнички пораз Србије у касну јесен 1915. године довео је до новог разбуктавања сукоба између Александра, Пашића и Аписа. Црнорукци су оптуживали Пашића да је он крив за пораз јер српској војсци није омогућен превентиван удар на Бугаре у лето 1915. године. Још док су се војска, двор и влада налазили у Албанији и Црној Гори, настале су расправе око тога ко је крив што се земља морала напустити и што је током повлачења страдало толико војника и народа. У тим расправама учествовали су сви – представници политичких партија, војне старешине, црнорукци... За ове последње главни кривци били су Пашић и радикали, а с њима и круна, пре свега регент Александар. Црнорукци су настојали да докажу да до повлачења не би

Напуштање Србије 1915.

Коста Пећанац

дошло само да је Пашић допустио да се Бугарска нападне пре него што је мобилисала војску.

Жестокe полемике око кривице за пораз и напуштање земље, које су обележиле крај 1915. године, у највећој мери погодиле су српску Врховну команду и војводу Радомира Путника. У децембру 1915, у Скадру, Путник је био суспендован са дужности начелника Врховне команде, при чему је, по неким тумачењима, постао жртва регентове освете. Наиме, у намери да отклони оптужбе да и сам сноси велику одговорност за катастрофу насталу напуштањем земље и повлачењем преко Албаније, Александар је одлучио да по кратком поступку смени Путника и његове сараднике у Врховној команди и тако, практично, сву кривицу пребаци на њих. За то је добио сагласност владе, којој је одговарало да кривица за војни пораз и жртве у повлачењу буде приписана Врховној команди.

Смене у Врховној команди и министарству војном спроведене су глатко и нису изазвале већу реакцију у официрском кору, осим код црнорукаца. Они су били крајње незадовољни, јер су их доживели као меру која је била усмерена против њих. Ако се има у виду да су смењени министар војни Раде Бојовић, начелник штаба Врховне команде војвода Путник и сви начелници одељења у Врховној команди били експоненти Црне руке и њен главни ослонац у војсци, таква реакција била је разумљива.

Спекулације о Аписовој издаји

Према писаној изјави Косте Пећанца из новембра 1933, која се у изворном облику чува у Архиву САНУ (на њу се позива и Васа Казимировић у књизи „Црна рука, личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917”), незадовољство црнорукаца било је толико да су они последњих дана децембра 1915. намеравали да изврше преврат и споразумеју се са Централним силама у погледу једног сепаратног мира. Пећанац је чак тврдио да су завереници у Скадру добили везу са Немцима и да су „ту вођени крупни разговори о нашој судбини...”. У својој изјави Пећанац је навео да је „из доцнијих разговора са Аписом и пуковником Пилцем (Милан Гр. Миловановић, црнорукац)” дознао да су „завереници били утврдили да сачекају да се краљ Петар и престолонаследник Александар укрцају у Сан Ђовани, па да одмах приступе извођењу својих планова. Требало је побити све народне посланике који нису са завереницима, приграбити државни новац, узети команду над војском и окренути леђа и краљу и влади. [...] Срећа је била што престолонаследник Александар не хтеде да се укрца у Сан Ђовани и тако тиме поквари завереницима све планове. Били су страховито озлојеђени, псовали су и грдили, али нису смели ништа предузимати...”.

У својој изјави Пећанац је 1933. записао и то да је „покојни Драгутин Димитријевић веровао да ће Немци победити, веровао је ако се са Немцима начини сепаратни мир да ће спасти Србију. Верујем да је све радио рачунајући да ће бити онако како је он претпостављао и да ће својом одлуком о предаји војске и закључењу сепаратног мира учинити услуге Србији и њеној будућности...”.

Слабљење Аписових позиција у војсци

Крајем 1915. године регент Александар био је све одлучнији у намери да се коначно обрачуна са Аписом. Тада је вођу Црне руке већ доживљавао као исувише опасног противника који му ради о глави. Регенту је у прилог ишла и чињеница да је Аписова смена са дужности шефа Обавештајног одељења Врховне команде најавила почетак слабљења и његовог угледа и позиција у војсци.

Кад је Александар постао регент, преузимајући владарске ингеренције и позицију главнокомандујућег српске војске која се од лета 1914. године нашла у рату, Апису више није могао да помогне, свакако не као раније, ни војвода Путник, његов главни заступник и протезер код краља Петра. Многи од Аписових пријатеља изгинули су у рату, док се број његових непријатеља повећавао. Реген-

Албанска голгота: Прелазак преко Везировог моста

ту су свакодневно пристизале доставе о Аписовим претњама. По природи злопамтило, Александар није заборављао Аписове изјаве које су се односиле на њега самог и на династију Карађорђевић у целини. Аустријски историчар Иберсбергер наводи да је Александра посебно болело што га је вођа Црне руке сматрао за свог вечитог дужника, будући да су га он и његови другови, као и династију, довели на престо. Слободан Јовановић, који је у то време био у контакту са Александром, сматрао је да су регента подбадали белорукци и тајна полиција Министарства унутрашњих дела. Принц је очигледно сумњао и бојао се загонетног пуковника. Његово окретање против бившег пријатеља Јовановић је приписао сталним денунцијацијама на Аписов рачун које су потицале од Александрових људи, као и принчевој властитој неспособности да одржи дубоко и трајно пријатељство.

Расправе око тога ко је главни кривац за катастрофу у 1915. години настављене су и после албанске голготе српске војске – на Крфу, а потом и у Солуну. За Аписа и црнорукце главни кривци били су регент Александар и Никола Пашић, а за реген-

та и Пашића – Врховна команда. Александар је, поред Врховне команде, кривио и Николу Пашића. Према дневничким белешкама Јована Јовановића Пижона, министра спољних послова, регенту Александру и Николи Пашићу било је важно само једно – да одбацивањем сопствене кривице за догађаје у 1915. години осигурају себи повратак у земљу без одговорности. Ипак, независно од мотива којима су се руководили главни актери ових догађаја, једно је било сасвим извесно – на Крфу су се, по питању катастрофе у Албанији, на самом почетку 1916. године формирала три фронта: регент Александар – Никола Пашић – Апис, односно црнорукци.

„Три фронта“ на Крфу

По доласку на Крф, 1916. године, регенту Александру нису сметали само црнорукци с Аписом на челу, већ и председник владе Никола Пашић. Пашић међу политичарима и Апис међу официрима спутавали су Александрове амбиције да влада, а не само да буде краљ, као његов отац краљ Петар. Према историчарима, постоје докази да је

Пловидба до Крфа

регент 1916. намеравао прво да се обрачуна с вођом радикала. Пашић је регенту Александру сметао из више разлога. Био је уверен да га вођа радикала гура у страну, да жели да га држи у сенци, како би за владе сила Антанте он остао прва и главна адреса међу Србима. Међутим, као што је иза Пашића у пролеће 1914. године, у време сукоба с црнорукцима и краљем Петром, стала Русија, сада је уз њега стала и Француска. Влада Француске наводно је регенту ставила до знања да ће престати да снабдева српску војску ако се на челу српске владе не буде налазио Никола Пашић. У таквој ситуацији, плашећи се да се у решавање политичких размирица међу Србима поново не умеша Русија, Александар је проценио да није моменат да Пашића уклони с власти. Уместо тога одлучио је да уз помоћ Пашића рашчисти најпре с Црном руком. То му није сметало да Пашића, где год је стигао, представи у што лошијем светлу и окрњи му углед. Без обзира на то да ли је и у којој мери Пашић то знао, тек он се понашао као да је између њега и регента све у најбољем реду, чак га је и хвалио.

Током боравка на Крфу, како пише Д. Макензи, завера је попут црног облака висила изнад двора принца Александра. Апис је тамо представљан као већа опасност чак и од фелдмаршала Макензена, Бугара и епидемије тифуса. Истеран из своје

земље, принц Александар осећао се пониженим и потиснутим од Аписа. Пуковник је био утвара, гора и од пораза и повлачења. На Крфу је Слободан Јовановић, који је био у пријатељским односима са Аписом, разговарао с њим о опасностима које му прете: „Тај сукоб на три стране неће моћи дуго да траје; две ће се групе на крају удружити и уништиће трећу. Брзо се помири са једнима или с другима...”, опомињао га је Јовановић. Али Апис није веровао да ће и једна од две противничке групе нешто предузети, јер су обе, мислио је, биле слабе. Александар је, по њему, и даље био без дубоких корена у војсци и чврсто су га подржавали само белорукци, које је Апис презирао и сматрао да не могу да се мере са његовим пријатељима.

Како је стицајем околности био принуђен да одустане од дворског удара, Пашићеве смене и формирања нове војно-цивилне владе са војводом Мишићем на челу, регент Александар дефинитивно се окренуо обрачуна са Црном руком и њеним вођом, рачунајући с правом на помоћ радикала. Између регента и Николе Пашића, наводно, током новембра 1916. утаначен је план за Аписово уклањање. Реализација тог плана отпочела је 14. децембра (по старом календару) исте године, када је начелник штаба Врховне команде генерал Петар Бојовић наредио хапшење пуковника Драгутина

Димитријевића. Успеси српске војске на Солунском фронту у јесен 1916. године (заузимање Кајмакчалана и Битоља), који су учврстили његове позиције у војсци, охрабрили су регента да наложи припрему Аписовог уклањања, које је већ дуго планирао.

Завера против Аписа

Као помоћник начелника штаба Треће армије, пуковник Апис је маја 1916. године са Крфа отпутовао најпре у Солун, а затим на Солунски фронт, где је српска војска заузимала борбени распоред, уз бок француских и енглеских трупа. На тој дужности Апис је провео око пет месеци међу војницима Треће армије распоређене у ширем рејону Острова, Соровића и Банице, на левом крилу Солунског фронта. У периоду од августа до новембра 1916, када су српске јединице заједно са савезничким снагама зауставиле јаку бугарску офанзиву и одговориле успешном противофанзивом, ослобађајући Кајмакчалан и Битољ, Апис је био заокупљен даноћним радом у штабу Треће армије. Није ни слутио шта му се спрема крајем те исте, 1916. године.

У време када је отпочињала бугарска офанзива регент Александар често је одлазио у дуге вожње аутомобилом, у обилазак фронта. Мајор Панта Драшкић, Александров ађутант, забележио је да је 11. септембра (29. августа по старом календару) регент остао на фронту до вечери и вратио се у Солун веома расположен. За вечером су Александар и генерал Павле Јуришић Штурм, који га је том приликом пратио, препричавали како се њихов возач препао од хитаца за које је мислио да су испалиени у њиховом правцу, збијајући шале о том догађају. Убрзо, пуцње више нико није помињао. Ни те вечери ни следећих дана, нико није придавао значаја том догађају. Да је био у питању покушај атентата, Врховна команда и регентово обезбеђење на фронту свакако би благовремено реаговали, тврди Драшкић.

Неколико месеци касније, међутим, тај догађај Аписови непријатељи искористиће да га оптуже за покушај атентата на регента. Он ће послужити као кључни аргуменат против Аписа и његових другова црнорукаца током истражног поступка у Солуну, као и самог суђења, који ће вођу Црне руке и његове најближе сараднике отерати у смрт.

Након тог инцидента, завера против Аписа почела је да поприма јасније и озбиљније обресе. Тим поводом, најпре на Крфу, а потом и у Солуну, Министарство унутрашњих дела српске владе, са Љубомиром Јовановићем Патком на челу, ангажовало је велики број шпијуна и доушника са задатком да прикупљају доказе који терете Аписа и његову групу, а који би у погодном моменту добродошли у коначном обрачуна са њима. „Комитет десеторице за ликвидацију Аписа”, на чијем су челу биле вође Бе-

ле руке пуковници Петар Живковић и Јосиф Костић, усмеравао је и усклађивао те активности. Он ће постати најважнији чинилац у завери против Аписове групе. У пролеће 1916. године, када је регент Александар дошао у Солун, пуковник Живковић преузео је потпуну управу на двору. Он ће се врло брзо наметнути као главни доносилац одлука у солунској афери, човек који је из сенке вукао кључне потезе, не преузимајући на себе никакву одговорност и не показујући се јавно као заступник тужбе, нити као сведок, а ни тужилац.

Све чешће оптужбе на рачун црнорукаца и њихове наводне кривице за недаће које су задесиле српску војску, државу, па и читав народ, које су се од пролећа 1916. свакодневно могле чути на двору Карађорђевића у Солуну, као да су најављивале жестоку политичку олују. Очигледно је било да су регент Александар и најужи круг око њега већ донели одлуку да се обрачунају са Аписом и његовим најоданијим пријатељима. У том подухвату помогли су им, свесно или не, и неки бивши Аписови пријатељи, који су му у међувремену окренули леђа. Наиме, завереници из 1903. нису више били безбрижни млади људи који нису имали шта да изгубе. Многи од њих у међувремену су стекли унапређења и одликовања и желели су да их по сваку цену задрже, не излажући се опасностима у Аписовој лађи која тоне. Неки су,

Генерал Павле Јуришић Штурм

уморни од непрестане борбе, били жељни мира и одмора, које уз Аписа не би имали.

Слободан Јовановић, који се повремено виђао са Аписом у Солуну, поводом њиховог последњег сусрета, непосредно пред Аписово хапшење, тврдио је како он није показивао никакву забринутост, иако је знао да Бела рука плете интриге против њега. Ако буде ћутао и радио свој посао, веровао је Апис, најгоре што би могло да га задеси било би да га пошаљу у иностранство. Начуо је, наводно, приче да ће бити именован за војног аташеа у Белгији или Шпанији. Мислио је да нема много изгледа да буде изведен на суд. Као да није био свестан чињенице да га стално уходе, шпијунирају, критикују и плету интриге око њега и његових најближих пријатеља црнорукаца.

Ако је веровати Слободану Јовановићу, који је тврдио да Апис није показивао никакву забринутост, онда се да закључити да је вођа Црне руке у таквој ситуацији показао висок степен наивности, што је непојмљиво за искусног обавештајца и официра са таквом војничком каријером и репутацијом као што је била Аписова.

АПИСОВО ХАПШЕЊЕ

Денунцијације на Аписов рачун представљале су готово свакодневну појаву. „Докази” против њега и Црне руке уредно су стизали на адресу Љубе Јовановића Патка, министра унутрашњих дела, а један од њих биће употребљен и за Аписово хапшење. Наиме, Јовановић је 25. децембра (12. децембра по старом календару) послао министру војном Божићу Терзићу један акт, тзв. президијал (поверљиви документ), у коме га обавештава да је на основу неких заплених докумената сазнао да је пуковник Драгутин Димитријевић са својим истомишљеницима планирао преврат и убиство Николе Пашића. Истовремено је тражио да војни органи предузму одговарајуће мере против наведених лица.

Министар војни је 26. децембра проследио президијални акт начелнику штаба Врховне команде генералу Петру Бојовићу, који је наложио да се те оптужбе провере. Већ сутрадан (27. децембра), начелник правног одељења Врховне команде пуковник Гојко Павловић реферисао је Бојовићу да је проверио наводе из документа и закључио да су они тачни. Врховна команда одмах је издала налог за хапшење, а 1. јануара 1917. влада је на ванредној седници једногласно донела одлуку да се поведе истражни поступак. Због тако брзог и координираног деловања надлежних органа намеће се закључак да је цео поступак унапред био договорен.

Пуковник Драгутин Димитријевић Апис ухапшен је 28. децембра 1916. у селу Воштарани, у Грчкој. Ухапсио га је и привео пуковник Милан Дуњић, војни командант Солуна, у насталој ситуацији наименован и за руководиоца истраге против Апи-

са. Приликом хапшења код Аписа су пронађени устав и пословник организације Уједињење или смрт, као и списак чланова њене централне управе. Ти документи, као и нека писма која су код њега пронађена, биће на суду искоришћени као главни доказ о превратничким намерама Црне руке и њеног вође. Према списку чланова Врховне централне управе пронађеном код Аписа, ухапшени су још: генерал Дамјан Поповић, пуковници Милан Миловановић Пилц, Чедомир Поповић, Велимир Вемић, Владимир Туцовић и Радоје Лазић, потпуковник Витомир Цветковић (који је убрзо умро), мајор Љубомир Вуловић и вицеkonzул Србије у Атини Богдан Раденковић.

Врховна команда је тим поводом издала саопштење о хапшењу официра који су „припремали рушење поретка”. Регент Александар и Никола Па-

Генерал Петар Живковић

шић обавестили су савезнике о хапшењу групе официра која је намеравала да сруши демократску владу Србије и склопи сепаратни мир са Централним силама.

У моменту хапшења Апис је оптужен да је планирао побуну и прелазак са делом војске на страну

непријатеља. Затворен је као издајник. Међутим, како су приликом хапшења код њега нађени спискови чланова и статут организације Уједињење или смрт, нова оптужба је гласила – побуна с циљем рушења уставног поретка. Неспорно је да су циљеви те организације још од 1911. године били познати српским властима, да је она била окренута борби за национално уједињење, а не рушењу поретка у земљи. Апис и његови другови оптужени су на основу заплених докумената за припрему преврата. Како је претила опасност да одбрана искористи аргументе који доказују да је организација била позната пре рата и да је уживала подршку самог престолонаследника, организатори суђења у току већ започетог процеса мењају „тему злочина” и новом оптужницом враћају се првобитној идеји, о атентату на престолонаследника Александра.

Апис верује регенту и Живковићу

Хапшење црнорукаца за регента Александра морало је бити велико олакшање. Што се Аписа тиче, као да је једва могао да схвати шта му се догодило када се обрео у једној од просторија некадашње јавне куће у Солуну, по налогу српске Врховне команде преуређене у затвор. Све до тада он је био уверен да се нико, па ни регент, неће усудити да њему и његовим друговима учини нешто нажао. Касније, пак, када му је пресуда изречена, био је убеђен да она неће бити извршена. Многи су се питали да ли је Аписова нереална процена властитог положаја била резултат урођеног оптимизма, недостатка дара за анализу и процењивање објективних околности, или је то, пак, била последица одређеног слепила, честе појаве међу људима код којих је воља за моћи нарочито изражена, а код Аписа је, без сумње, она била веома јака.

Оно што је било неспојиво с Аписовим карактером и животним искуством је одређена доза наивности када је веровао да ће му пуковник Петар Живковић, у име некадашњег пријатељства, помоћи у тешкој ситуацији. Апис је знао да је Живковић веома близак са регентом Александром, да има велики утицај на њега и да се високо котира на двору. Нешто што Апис није могао знати било је то да је управо пуковник Петар Живковић био човек који је марљиво плео паукову мрежу око главноокривљеног у солунској афери. То свакако не може оправдати неопрезност која ће га, овога пута, коштати живота.

Уверен да ће му Живковић помоћи, Апис је преко надзорника затвора са њим успоставио везу. Живковић је поручивао Апису да се ништа не брине, да је цео поступак против њега дело радикала, али да ће престолонаследник Александар свему томе учинити крај, само треба „да пази да се не огреши о престолонаследника”. У забелешкама црнорукца Владимира Туцовића стоји како се управо тиме може објаснити Аписово ћутање, када ни једне једине речи није рекао против престолонаследника током процеса: „То је утицај Петров, а да је тако, доказ је и ово, што је Апис после саопштавања пресуде, у сали кад смо сами ми осуђени остали, рекао: ’Немојте да се плашите, све ће то Петар уредити.’” Отуда није искључено да је Апис, држећи се савета Петра Живковића, написао и покајничко писмо регенту Александру, на Велики четвртак, 12. априла 1917, у коме је молио за милост, убеђен да ће га он позвати на разговор и да ће се за то узети и Живковић: „Биће смејурије док се састанем с престолонаследником”, наводно је Апис рекао надзорнику затвора капетану Стојковићу, проправивши то следећим речима: „Ала ће Аца да чита. Има неколико места што ће да га дирну, подсети сам га на старо пријатељство...”. Из Аписовог писма регенту Александру видљива је огромна доза

наивности и вере једног од најмоћнијих људи тог времена и водећег завереника 1903. године.

Зашто је покренут Солунски процес

Покретање процеса у Солуну за Пашићеву владу имало је за циљ да се Црна рука разбије, уништи као организација за сва времена и тиме, како је Пашић планирао, „очисти политичка атмосфера и јавни поредак осигура од изненађења”. Пашић је сматрао да „ни један министар не може бити спокојан у раду докле год не очисти свој ресор од људи који поред заклетве краљу и држави, имају још једну заклетву, по којој интереси организације стоје над интересима државе. Немогуће је примити одговорност за управу пословима земаљским, ако међу државним чиновницима има људи који по заклетви, датој организацији, њој морају још и под претњом казни, саопштавати и поверљиве радње државних власти до којих би дошли”. У складу са Пашићевим ставом да се Црна рука мора растури-

ти „онако радикално како то захтева државна сигурност, а да се притом од једног зла не направи ново”, један број црнорукаца није био ни изведен пред суд, већ само разрешен дужности, а потом пензионисан. Међу њима је било и виших и нижих официра, полицијских чиновника и дипломатских службеника.

Како се из целокупног материјала, а пре свега на основу прве оптужнице може видети, Црна рука на суду није била квалификована ни као политичка ни као патриотска организација, него искључиво као терористичко удружење. Из тога се стиче утисак да је у Солуну у првом реду суђено Црној руци. Црнорукци који су преживели процес у Солуну за покретање поступка против те организације окривили су не само регента Александра и Николу Пашића, већ, и пре свега, Петра Живковића и групу официра око њега, тзв. Комитет десеторице.

Тврдили су чак да је 11. септембра 1916. на аутомобил регента Александра пуцао лично Живковић, само зато да би могао да окриви Аписа кога је мрзео из дна душе. Та група официра, без сумње,

максимално се ангажовала око оптуживања Аписа и осталих црнорукаца, али су они, ипак, били само извршиоци наредби регента Александра и инструмент у његовим рукама.

Као изразити аутократа, како пише Слободан Јовановић, Александар се држао једноставне формуле: ко је послушан – тај му је пријатељ, а сви други су му непријатељи и морали су да му буду уклоњени с пута. Колико је то било тачно види се и из његовог понашања према Пашићу. На Крфу, пре него што је решио да се коначно обрачуна са Аписом и Црном руком, он је себи увртео у главу да му је Пашић велика сметња у унутрашњој и у спољној политици, те да га се мора отарасити. Слободан Јовановић тврдио је како му је Александар рекао да је одлучио да збаци Пашића с власти: „Говорећи о Пашићу, жестио се много и све трчао по соби, као да тера мушице... У њему је било толико нагомиланог јада на Пашића, да су га чак и смешне Пашићеве стране бацале у јарост...” Током процеса припадницима Црне руке Александар је такође често падао у јарост и у таквом стању остављао је утисак као да је спреман на своје непријатеље да потегне и мач из корица. То је, свакако, сматра Јовановић, допринело да касније он буде проглашен за првог виновника свега што се у Солуну догодило.

Преговори о сепаратном миру

Уз унутрашње политичке разлоге, одлука да се Апис ликвидира имала је за српску владу и регента дубоку позадину и на спољнополитичком плану. Наиме, у то време силе Антанте (Француска и Велика Британија) отпочеле су тајне преговоре о сепаратном миру са Аустроугарском, односно новим аустроугарским царем Карлом Првим, који је важео за поборника политике мира. У име Антанте, преговоре са Карлом водио је његов рођак, француски официр принц Сикст Бурбонски. Једна од спорних тачака била је и Србија. У почетку је Карло тражио да она уђе у састав Аустроугарске, у склопу југословенске јединице која би се формирала, али је касније од тога одустао и чак јој признавао право да добије излаз на море у Албанији. Међутим, захтевао је да Србија апсолутно прекине сваку непријатељску активност против његове царевине и да распусти све организације које су се тиме бавиле. Српска влада је у то време према савезницима водила дипломатску офанзиву за опстанак Солунског фронта, јер је у њему налазила гаранцију за опстанак Србије и њене спољнополитичке позиције.

Наиме, током 1916. године ратни исход био је неизвестан. Многи, па чак и Никола Пашић, при-

бојавали су се да ће се рат завршити победом Централних сила, а у војсци се слутило да ће савезници напустити Солунски фронт и да је Беч понудио тајне преговоре о сепаратном миру. Таквог исхода плашио се и регент Александар. Нагађало се да је Беч био спреман у грубим цртама да обнови немачку понуду Србији о сепаратном миру из 1915. године, али без Карађорђевића на трону. У таквој ситуацији незаобилазно би било и питање чему силне жртве и страдања народа од јесени 1915. године, чему страхоте албанске голготе, када се могло и без тога. Одговорност би без сумње пала на Пашића и регента Александра. Они су се због тога још више прибојавали повратка у Србију и потоњег суочавања с црнорукцима. Срећом, рат се окончао победом савезника, па разлога за таквим страховима више није било.

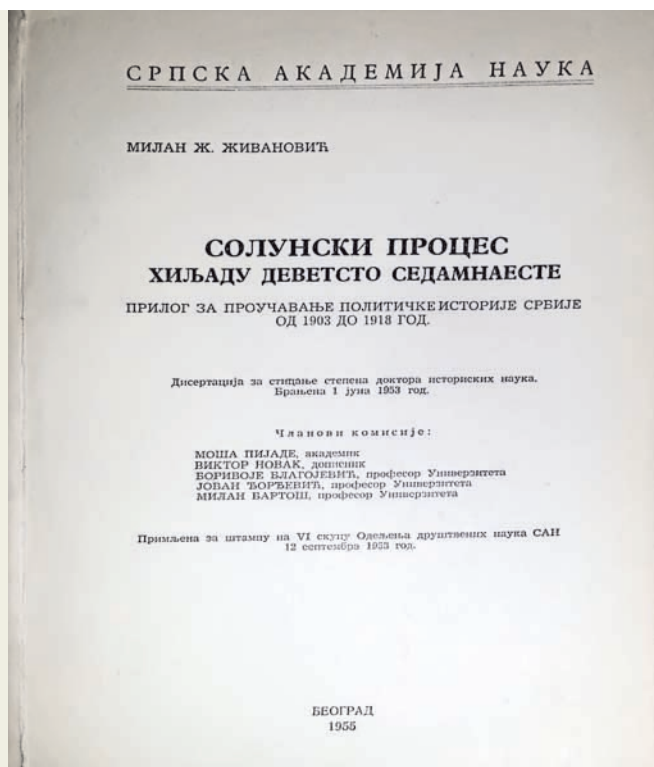
Аписов тајни рапорт

Сазнавши, или наслућујући, да се између Антанте и Аустроугарске воде преговори о сепаратном миру, српска влада дошла је на идеју да Солунски процес искористи како би обезбедила сопствени опстанак у случају таквог завршетка рата. Наиме, одмах по изношењу друге оптужнице Апис је (10. априла) председнику Војног суда пуковнику Петру Мишићу поднео тајни рапорт о Сарајевском атентату. Надао се да ће процес бити прекинут по-

што он обзнани своје заслуге у њему и да нико неће смети да осуди онога ко је убио Франца Фердинанда. Могуће је да је њему тако нешто и наговештавано. Сву одговорност за атентат у Сарајеву, како се да закључити из овог документа, Апис је преузео на себе, у жељи да заштити Радета Малобабића и Мухамеда Мехмедбашића, као учеснике у атентату. Они су били његови обавештајци, који су пре рата радили на територији Босне и Херцеговине.

Аписов рапорт добро је дошао српским властима у време када се очекивао сепаратни мир или чак пораз Антанте. Пашић је сматрао да ће се аустроугарске власти, када им се предочи садржај рапорта, задовољити тиме што је организатор атентата погубљен и да ће се то у Бечу протумачити као гест добре воље, па се неће тражити одлазак са политичке сцене или чак суђење њему и његовој странци. После процеса и Стојан Протић тврдио је да је Апис морао бити убијен због „једног тајног документа“, а регент је у једном писму забележио да Апис није могао бити помилован из „виших државних разлога“.

Тако је Апису његов рапорт, уместо да му донесе ослобођење, заправо дошао главе. По изрицању смртне пресуде, он је постао свестан тога и то је рекао затворским чуварима: „Ево шта може да учини перфидна политика, да сарајевске атентаторе суди српски суд, то је страшно. Знају ли они да ће се о томе писати...“

Престолонаследник Александар с војводом Мишићем

Макар и летимичним увидом у материјале са Солунског процеса да се закључити да Аписов поверљиви рапорт није одлучујуће утицао на неопозиву одлуку о његовом слању на губилиште. Он је послужио само као добар изговор за изрицање најтеже казне, јер је одлука о Аписовој судбини и судбини осталих црнорукаца већ била донета. Квалификација њихове кривице била је само формалност.

У сваком случају Аписово погубљење, без обзира из којих разлога, више је него одговарало Бечу. Тиме се уклањао кључни сведок аустријског саучествовања, односно, подршке аустријске тајне службе мајским завереницима из 1903. године. Оног момента када је аустроугарски цар Карло Први пристао на обнову Србије с династијом Карађорђевића (17. марта 1917), у Солуну је донесена одлука да се ухапшени официри изведу пред суд.

Аписово писмо регенту Александру

Слободан Јовановић писао је како се пуковник Апис није вешто бранио на суду. Кад је видео Мехмедбашића и Малобабића на оптуженичкој клупи и

чуо зашто их оптужују (за покушај убиства регента Александра), Апис је, тврди Јовановић, сасвим изгубио главу. Потценио је своје противнике и није могао веровати да ће се они послужити и најпрљавијим средствима да би га срушили. Дозволио им је да се послуже триком и ставе му до знања како се читав ствар може одмах окончати уколико исприча све што се одиграло у Сарајеву и опише своју, Малобабићеву и Вуловићеву улогу у завери.

Нема сумње да је Апис у рапорту Војном суду преувеличао сопствену улогу у Сарајевском атентату, што се може тумачити чињеницом да је био уверен да ће на основу тог признања одмах доћи до обуставе Солунског процеса. Тим рапортом још једном је показао да није имао талента за политику, јер је потценио своје противнике, њихову снагу и перфидност.

У каквом се душевном стању Апис налазио показује и његово писмо регенту Александру (од 12. априла 1917), у којем не само што моли милост за Малобабића и Мехмедбашића, већ показује до тада непознату страну своје личности и на најпонижнији начин тражи милост и опроштај за себе. Понизан тон и садржај овог писма звуче као да га није писао Апис.

„... Пресрећан што ми се дала прилика да Вашем Височанству могу упутити ово писмо, потресен до дна своје душе, узимам перо у руке и отваравам своје срце и душу пред својим Господарем [...] Најтежи бол и најтежа душевна страдања носим од момента кад ми је саопштена тужба да сам ја хтео да проспем крв Вашег Височанства. Ја бих морао бити не човек, не звер, већ монструм, кад бих и помислио да Вашој личности пожелим зла. Зар ја који сам по целе ноћи обилазио око осветљених прозора ваше болесничке собе у Београду (1910 – прим. аутора), који сам са страхом и стегнутим срцем у Вашем предсобљу преклињао Ваше лекаре да све чине, па и немогуће само да Ваш живот сачувају, зар бих ја Вама могао желети смрт? Ти осећаји безграничне љубави, које сам према Вашем Височанству осећао, све наде и сва маштања моја о величини Вашој, а за срећу Србије и српског народа, у којима сам ја живео толико година, нису могли проћи тако лако и оставили су у мојој души дубоке и неизгладиве утиске, тако да бих ја морао бити син пакла па да од тих осећаја, и преко њих, постанем Ваш убица... То ме, Ваше Величанство, боли и ја протестујем пред Вама протестом индигнираног човека чији се душевни мир може повратити само уверењем да Ваше Краљевско височанство не верује у то и да је све то дело хотимичног или нехо-

тимичног, али несрећног подривања веза које ме за Ваше Височанство везују...

Ако је до свега овога дошло нехотице, стицајем прилика, ја онда морам да Ваше Височанство молим за краљевски опроштај, јер, признајем да сам ја много крив, управо ја сам, ако не и једини, а оно главни кривац, што је дошло до ових потреса. Крив сам, ако ничим другим а оно само тим што нисам имао одлучности да без икаквих обзира и без икаквих мојих ситних личних осетљивости изађем пред Ваше Височанство и све интриге у зачетку уништим. Ја сам кривац што сам оставио времена да се на чистим стварима и поштеним намерама могла сложити интрига која је довела до овако тешких потреса. Признајући ово, мени остаје само то да Ваше Височанство молим за опроштај и да на њега рачунам само надом да је Ваше Височанство у свом срцу сачувало још коју кап благонаклоности према мени...”

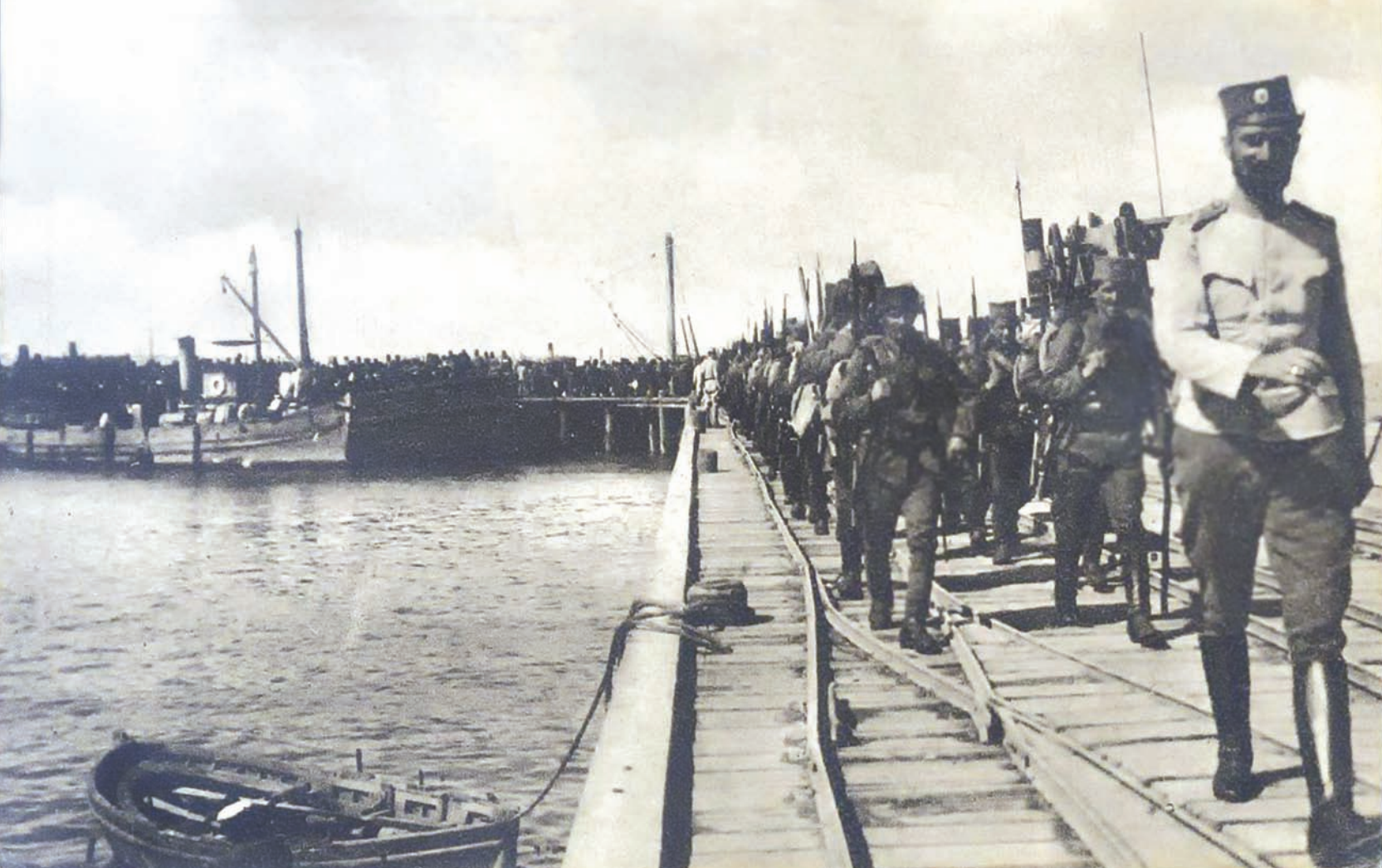
Уз молбу да не допусти „да Српски војни суд за официре довршава осуду аустријског сарајевског суда”, при чему је мислио на Малобабића и Мехмедбашића о којима је у поверљивом рапорту писао као учесницима Сарајевског атентата, а којима је српски суд у Солуну судио за покушај убиства на регента Александра на Солунском фронту 1916. године, Апис је тражио од регента да прекине суђење и да не дозволи „да суд за официре удари жиг издајства на чело официра који су маштали за ослобођењем свег српског племена [...], који су пали на бојном пољу и чија успомена има да буде храна душевна новим покољењима нашега народа”.

Пун самопоуздања, уверен да је урадио праву ствар, Апис је дао да се ово писмо проследи регенту Александру. Из њега се могло наслутити да ни издалека није био свестан Александровог дубоког непријатељства према њему и да се оно више није могло променити оваквим покајничким тоновима и подсећањима на старо пријатељство. Регентово непријатељство према вођи Црне руке, израсло из дубоког уверења да је он човек коме се никако не сме веровати, Слободан Јовановић описао је на занимљив начин: „... Пријатељство, уколико га је дотле било, претварало се у неку неодољиву одвратност, или у једну равнодушност која је личила на потпуни заборав. Ова црта његовог карактера први пут је у Аписовом случају јасније изашла на видело”. Ништа више није могло да промени регентову одлуку.

Пред само јутро, 26. јуна 1917, без сувишних сведока, извршена је смртна казна над Аписом, Вуловићем и Малобабићем. Стрељани су у Микри, селу надомак Солуна. У својој последњој вољи Апис је записао следеће редове: „Иако осуђен од оба суда на смрт и лишен милости Круне, ја умирем невин и са убеђењем, да је моја смрт била потребна из виших разлога Србији. Нека Србија буде срећна и нека се испуни наш свети завет уједињења

Српска добротворка леди Пеџет

Искрцавање у Солуну

целог Српства, па ћу и ја после моје смрти, бити срећан и блажен, а бол који осећам што ћу од српске пушке погинути, биће ми лакши, у уверењу, да је та пушка управљена у моје груди ради добра Србије, ради оног добра Србије и Српског народа, коме сам ја био посветио цео свој живот”.

Аписови, Вуловићеви и Малобабићеви земни остаци биће касније пренети на гробље Зејтинлик и похрањени у касетама, без имена на мермерним плочама, само са бројевима (5027, 5028, 5029) и ознакама Н.Н. – непознати или безимени.

Реакције у домаћој јавности

О детаљима Солунског процеса, по наредби самог регента Александра, све до краја рата није се смело јавно говорити да се наводно не би утицало на расположење у војсци на фронту. О томе се није причало ни после рата, али је влада Краљевине СХС већ током 1919. године све осуђенике са Солунског процеса амнестирали и без посебног образложења пустили на слободу.

Домаћа јавност у Србији је ипак негодовала. Од почетка се сумњало да је судски процес био неlegalан и да Апис није учинио оно за шта је био оптужен. Рођаци и присталице тројце стрељаних црнорукаца, као и опозиционе странке, убрзо после Солунског процеса тражили су његову обно-

ву и ревизију. Међутим, упркос бројним иницијативама за ревизију Солунског процеса између два рата, показало се да у том периоду она није била могућа. За живота краља Александра истина о том догађају дубоко је скривана од очију јавности. Поступак је обновљен тек после Другог светског рата, у јуну 1953. године пред Врховним судом Србије. Тај суд је поништио све пресуде Вишег војног суда у Солуну из 1917. године као неосноване, утврдивши да су донете на основу лажног сведочења. Сви они који су 1917. били осуђени, 1953. године су рехабилитовани.

Обнова Солунског процеса и рехабилитација оптужених

Поновљени судски поступак, међутим, није утврдио праве узроке завере против Аписа и његових истомишљеника и мотиве судске лакрдије у Солуну, организоване тако далеко од отаџбине и дубоко иза линије фронта. Додуше, циљ те обнове процеса, организоване у социјалистичкој Србији, није ни био исправљање историјске неправде, већ првенствено жеља да се укаже на тиранију и самовољу бившег краља и његових присталица. Да се закључити да су иза обнове Солунског процеса

стајали јасни политички и идеолошки разлози. Рехабилитацијом црнорукаца комунистичке власти желеле су додатно да компромитују Карађорђевиће и предратни режим у земљи. С том намером, а у складу са потребама актуелног времена, Апис и његови другови су на обновљеном процесу представљени као часни војници и борци за Југославију, који су пали као жртве монархизма и деспотске природе старих властодржаца. Била је то још једна освета монархији и династији Карађорђевића и јасна порука да револуционарне власти у новој Југославији свој континуитет успостављају на историјским узорима којима се, као основни принцип, промовише власт која се добија и брани оружјем. Апис и његови другови представљени су као ослободиоци и револуционари, они који убрзавају историју, руше традиције и раскидају с утврђеним правилима политичког понашања, узимају ствари у своје руке, управљају судбином...

Нова фаза Аписовог „живота“

32

Данас се поново налазимо пред једном другачијом фазом Аписовог „живота“, пред иницијативом да се на стогодишњицу Солунског процеса Аписови посмртни остаци пренесу и свечано, уз државне почасте, сахране на Калемегдану, што, по

ко зна који пут и којим поводом, дели стручну и ширу јавност у Србији. А поделиће је, вероватно, и у ширем окружењу, будући да је у питању личност чија је судбина дубоко уткана у историју балканског простора. Док су једни одлучно против те иницијативе, јер сматрају да би Аписов повратак у Београд био повратак на место злочина, не само оног из маја 1903. године, већ суштинског, злочина против Србије, који се протеже кроз читав 20. век, други у томе виде допринос неговању културе сећања и историјске традиције у српском народу у целини. Противницима те иницијативе злочин из 1903. је празлочин, онај из којег су проишли сви други, у дугом периоду од 1903. до 2003, од Обреновића до Ћинђића, преко Другог светског рата и крвопролића деведесетих, поново под црнорукашком црном заставом, с лобањом и укрштеним костима и непромењеном идејом „уједињења или смрти“.

Неспорно је да је Апис једна од личности која буди највише контроверзи у српској јавности. Једни га сматрају херојем и патриотом, а други злочинцем и издајником. Скептици међу историчарима и другима који се баве његовим ликом и делом рекли би да права истина о томе ко је Драгутин Димитријевић Апис никад неће бити утврђена. ■